

Г.Т. Жораева¹

¹Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

БАТЫС АЛАШОРДА ҮКІМЕТІ ЖӘНЕ Х.ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Халел Досмұхамедұлының 1918-1920 жылдары Алашорда үкіметінің «Батыс Алашорда» бөлімінің жетекшілік қызметінде бірқатар іс-шараларды атқарғандығы жан-жақты баяндалған. Сонымен қатар Алашордашылардың аса көрнекті қайраткері Халел Досмұхамедұлының қоғамдық-саяси қызметі мен мұрасын зерттелген. Халел Досмұхамедұлы осы қозғалысқа қатысып қана қоймай, Батыс Алашорда үкіметінің басшыларының бірі болғандығын мақала барысында сипаттаған. Мақаланы жазу барысында Х.Досмұхамедұлының маңызды жақтарына, қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына, Алашорда-ның Батыс бөлімінің құрудағы алатын ролін ашып көрсету, тарихи тұрғыдан талдау жасау арқылы көрсетуді басты мақсат еттік. Халел Досмұхамедұлының Батыс Алашорда үкіметін құрудағы қайраткерлік қызметін нақты көрсету негізге алынды.

Тірек сөздер: Батыс Алашорда бөлімі, Халел Досмұхамедұлы, үкімет, қоғамдық – саяси қызмет, үкімет.

Жораева Г.Т.¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясауи, кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ЗАПАДНОЕ ОТДЕЛЕНИЕ АЛАШОРДЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х.ДОСМҰХАМЕДОВА

Аннотация

В статье описываются общественно-политическая деятельность и наследие выдающегося деятеля алашординцев Халела Досмухамедова. Халел Досмухамедов не только участвовал в этом движении, но и был одним из лидеров Западной отделения Алаш Орды.

В ходе написания статьи были поставлены задачи по формированию общественно - политических взглядов Х.Досмухамедова, раскрыть роль алашординцев в создании Западного отделения, проанализировать его с исторической точки зрения. Основан четкий вид деятельности Халела Досмухамедова в создании правительства Западного отделений Алаш Орды. Халел Досмухамедов в первую очередь военный врач, ученый, исследователь Халел Досмухамедов остался в истории как государственный и политический деятель, один из лидеров западной отделений Алаш-Орды. Когда была создана партия «Алаш» и провозглашена Алашская автономия, однофамильцы (не родственники) Халел и Жаханша Досмухамедовы встали во главе западного отделения партии «Алаш» и стали равными соруководителями западного отделения Алаш-Орды. Органы власти, которыми руководили Досмухамедовы, располагались в Жымпиты Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: Западный отделение Алаш орды, Халел Досмухамедов, правительство, Общественно –политическая деятельность, правительство.

Zhorayeva G.T.¹

¹*Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru*

WESTERN BRANCH OF ALASHORDA AND ACTIVITIES OF H. DOSMUKHAMEDOV

Abstract

The article describes the political activities and the heritage of an outstanding figure of the activists of Alash-Orda Khalel Dosmukhamedov. Halem dosmukhamedova not only participated in this movement, but also was one of the leaders of the Western part of the Alash Horde.

In the course of writing the article, tasks were set to form the socio - political views of H. Dosmukhamedov, to reveal the role of the alashordins in the creation of the Western branch, and to analyze it from a historical point of view. A clear type of activity of Khalel Dosmukhamedov in the creation of the government of the Western district of Alash Orda is based. Halem Dosmukhamedov first of all, a military doctor, scientist, researcher Halem Dosmukhamedov remained in history as a statesman and political figure, one of the leaders of the Western part of the Alash Orda. When the Alash party was created and the Alash autonomy was

Keywords: Western branch of Alash Orda, Khalel Dosmukhamedov, government, Socio-political activity, government.

1917 жылы Ақпан төңкерісі жеңіске жетіп, Патшаның тақтан құлатылуы Ресей империясының құрамына отарлық езгіден жапа шеккен халықтардың ұлт – азаттық қозғаластардың өрістеуіне ықпал етті. Жаңалықты ести сала қазақ зиялылары оны баспасөз органдары арқылы халыққа жеткізуге тырысты. Кең тараған басылым «Қазақ» беттерінде «теңдік», «Алаш ұлына» атты мақалалар жариялана бастады [1]. Азаттық, теңдік, бостандық ұрандары жиі-жиі қайталанды. Жаңа саяси ұғым Уақытша үкіметке қолдау көрсетуге шақырды. Осы мақалаларда Алаш ұлдарының мақсат- мүдделерін іске асыратын шараларды бастап, қоғамдық-саяси қызметке белсене араласуы қажеттілігі айтылады.

Бүкілхалық пен «Алаш» зиялылары Ақпан төңкерісінің жеңісіне Уақытша Үкіметке халыққа «бостан-дық» әкеледі деп сенді. Бірақ Уақытша Үкімет асықпады. Жер мәселесі, төңкеріс, жерді тартып алу мәселелері тоқтағанымен, қазақ халқының ХІХ-ХХ ғғ. Патша үкіметі тартып алған жерлер заңды иелеріне қайтарылмады. Ақпан төңкерісі монархияны құлатқанымен жергілікті жердегі басқару жүйесі түбегейлі жойылған жоқ. Тек губернаторлар орнына облыстық комиссарлар, ал уезд бастығының орнына уезд комиссарлары келді [2].

Уақытша Үкіметтің өз комиссарлары болды. Әлейхан Бөкейханов 1917 жылы үшінші наурызда Торғай облысының комиссары болып тағайындалды, жетінші сәуірде Уақытша Үкіметтің Түркістан комитетінің мүшесі болып бекітілді. М.Тынышбаев лауазымды қызметке тағайындалып Түркістан комитетінің құрамына енгізілді [3].

Ұлт зиялылары қазақ қоғамы үшін Уақытша Үкіметке қолдау көрсету арқылы саяси белеске жетуге болады деп есептеді. Сонымен Уақытша Үкімет пен қазақ зиялыларының алдағы даму идеялары ұштас-ты. Уақытша Үкіметке сенім білдіретін Алаш қайраткерлерінің жеделхаттары Петроградқа жөнелтілді. Онда Уақытша Үкімет «жаңа қоғамды демократиялық тұрғыда құруда ерекше ұйымдастыру қабілетін көрсетеді» деген сенім мол болды. Осылардың ішінде Орал облысынан Бақытжан Қаратаев бастаған топ ішінде Халел Досмұхамедұлы да бар еді. 1917 жылы 14 наурызда бұратана халық өкілдерін армияға мобилизациялауды тоқтату жөнінде Уақытша Үкіметтің қаулысы шықты және сол жылдың 24 сәуірінен бастап майданда тыл жұмыстарына алынғандарды кері қайтару туралы шешімі қабылданды [4].

1917 жылы Қазақстанда эсерлер, кадеттер, меньшевиктер, мұсылмандардың біріккен одағы сияқты күштер болды. Белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісов оны үшке бөліп қарастырады: «1917 жылға дейін Ресейдегі саяси күштердің жіктелуінде «монархист» деген

ұғым «оңшыл» лагерьді, «либерал» ұғымы «аралық» лагерін, «социалист» ұғымы саяси күштердің «солшыл» қанатын айқындайтын еді. «Монархист» амалсыздан либералдар мен жақындасып, «оңшыл» топты «эсерлер» мен «меньшевиктер» «кадеттер» мен біргіп «аралық» лагерьді, ал «социалистер» большевиктік қанаты мен эсерлердің радикал топтары (солшыл) лагерьді құрды. Солшыл лагерьлерде аталған саяси партиялармен қатар анархистер, меньшевиктердің азғанасы ұлтшыл-демократиялық қозғалыстардың солшыл элементтері болды [5,22]».

1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін қазақ халқының арасында саяси белсенділік күшейді. 1917 жылы наурызда Қазақстанның барлық облыстарында қазақ комитеттері құрылды. Халел және Жаһаншаһ Досмұхамедовтар Орал облыстық атқару комитетіне мүше болды. Барлық облыстарда өтіп жатқан съездердің ішінде 1917 жылы 19-22 сәуірде өткен және оның барысында ерекше белсенділік еткен Орал облысының қазақ съезі айтарлықтай орын алды.

«Мәжіліс 1917 жылы 19 сәурде сағат 12-де Орал қаласындағы цирк залында өтті. Мәжілісте облыстың барлық өкілдерінен 800-ден аса адам қатысты. Мәжілісті облыстық уақытша комитеттің төрағасы Ғ.Әлібеков ашты. Съезд төраға етіп бір ауыздан Халел Досмұхамедовты, 1 Мемлекеттік Дума мүшесі етіп А.Қалменовты сайлады. Мәжілісте үш сұрақ талқыланды, олар: Мемлекетті басқару түрі, Уақытша Үкіметке деген көзқарас және 1 Дүние жүзілік соғысқа қатысты. Бұл сұрақтарды талқылап бірауыздан мынадай шешімге келді: делегаттар монархияны түпкілікті жою керек – себебі монархизм демократияның құлдығының белгісі, халықтарды бір-біріне айдап салатын бірден-бір көзі. «Қырғыз халқы Демократиялық Республика идеясын» қолдайды, ал ұлттық территориялық федерация мәселесін әзірше ашық қалдырды.

Саяси құқықтарды туған халқы үшін ұтымды, тиімді пайдалану мақсатында аянбай қызмет еткен Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов өз халқына нақты демократия әдіснамасы мен әдістемесі, құралдарын үйретіп, әр Алаш азаматына түсіндіруге шара қолданып демократияны үкімет билігін тікелей бұқара халықтың өз қолына алу мүмкіншілігі ретінде көрсетті [4].

Облыстық уақытша қырғыз комитетінің төрағасы съезд жайлы хабарлады, комитеттің бұрынғы құрамы өздерінің жұмыстарын тоқтататынын мәлімдеді. Олардың ішінде Жаһаншаһ Досмұхамедов, Ғ.Әлібеков, И.Мұқанов және Халел Досмұхамедұлы да бар еді.

1917 жылы 1-11 мамырларда Москвада Бүкілресейлік мұсылмандар съезі өтті. Халел Орал облысынан сайланған он делегаттың бірі ретінде қатысты. Мұсылман съезі империяны мекендеген мұсылман халықтарына ортақ көп мәселерді қарастырды. Съезге жиналған 800-ге жуық делегаттар маңызды мәселелерді талқылады. Олар: мұсылмандарға үндеу, мұсылмандардың орталық органы туралы, Ресейдің мемлекеттік құрылымы, аграрлық, дін мәселесі, жергілікті басқару, соғысқа көзқарас туралы шаралар болатын [6].

Бүкілресейлік мұсылмандар съезі қазақ съездерімен салыстарғанда «солшылдық» позиция ұстады, себебі мұсылмандардың барлығы Ресейге тәуелді, бұрынғы бұратана халықтар еді. Халелге осы мұсылман съезі оның қоғамдық-саяси көзқарасының дамуына ықпал жасады. Съезде мұсылмандық кеңес құрды. Ол өз құрамына атқару комитетін сайлады. Мүше болғандар Жаһаншаһ Досмұхамедов, У.Танашев, Көлбай Төгісов болды.

1917 жылы наурызда Ә.Бөкейханов бастаған бір топ зиялылар мұсылмандар мәжілісіне қатысты. Мәжіліс шешімінен Ресей мұсылмандық іс-әрекетіне үйлесетін мұсылман бюросын құру және Бүкіл-ресейлік мұсылмандар съезін шақыру делінді. Халел Досмұхамедұлының осы өткен мұсылмандық съезде белсене қатысуы оны «қайраткер» ретінде дамытып аша түсті. Осы съезде үлкен саясат мектебінен өтіп, саясаткер ретінде қалыптаса бастады. 1917 жылы қазақ зиялылары либерал-демократиялық қозғалыс жетекшілерін уақытша үкіметке деген сенімі азая бастады.

Қазақ зиялылары Жалпықазақ съезін шақыру мәселесін жөн деп санады. «Алаш» партиясын құрып, ұлт-азаттық бағдар беруші қайраткерлер 1917 жылы дербес ұлттық мемлекет құруға қолайлы сәт келді, қазақ қоғамын тәуелділікпен, мешеулікпен құтқарудың

жалғыз жолы өзін-өзі басқару болмақ деп тұжырымдады [7].

Съезде қазақ мемлекет пе, әлде Федеративтік Ресейдің бір автономиялы бөлігі болған жөн бе? Қазақ Тәуелсіз бола ала ма? Сұрақтары қарастырылды. Съезде Халел Досмұхамедов төраға етті.

«Алаш» партиясының құрылуы қазақ халқының өміріндегі елеулі саяси уақиға болды. Себебі ол ұлттық тұңғыш саяси ұйым еді. Алаш 1917 жылы жазда қалыптасқан жағдайда халықтың келешек тағды-рын анықтауға тікелей қатысы бар, жалпы ұлттық мәселелерді саяси күрестің күн тәртібіне қойып оларды шешу жолында ерекше қызмет атқарды. Алаш зиялыларының қызметі ең алдымен партия бағдарламасын дайындау, ұлттық мемлекет құру, қазақ қауымына құрылтай жиналысына депутаттар ұсынып оларды сайлау ісіне қажырлықпен ат салысқанынан анық көрінеді. Осы жұмыстардың ортасында Халел Досмұхамедов те болды [2].

Сонымен Алаш қозғалысының партия ретінде қалыптасу процесі 1917 жылы «Алаш» саяси партия-сының күрес мақсаты: қазақ халқын отарлық езгіден құтқару мен бұржуазиялық үлгідегі мемлекеттілікке қол жеткізу, Қазақстанды жалпы ұлттық мақсат – мүдделер негізінде дербес ел етуге ұмтылды.

«Алаш» партиясы, Ресей партияларының ішіндегі кадеттер, эсерлер, еврейлердің «Бунд» партиясымен қатар тұрған ұйым болды. Себебі: «Алаш» партиясы жоғары білімді қазақтың оқыған, саясаткер оқыған зиялы қаймағынан құрылған еді. Алаш партиясының жергілікті комитеттері Торғай, Орал, Жетісу, Семей облыстарында құрылды. 1917 жылы 21 қарашада «Қазақ» газетінде Алаш партиясының бағдарлама жоспары жарияланды. Бірінші Жалпықазақ съезд шешімдерімен Ә.Бөкейханов, Ғ.Бірімжанов дайындаған партия жоспары он баптан тұрды: «Мемлекет қалпы, жергілікті бостандық, негізгі құқық, дін ісі, билік пен сот, ел қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім, жер мәселесі [8,25]». Алаш партиясының бағдарла-масына бағаны Орынбордан шығатын «Южный Урал» газеті былай берді: «Алаш» демократиялық-рационалдық партия, оның халық бостандығы партиясынан айырмасы федеративтік-демократиялық республикасы талап етіп, жерге жеке меншік болуға қарсы шығып, шіркеуді мемлекеттен бөлуді жақтауында [8]».

«Алаш» Жетісудан – 57.5%, Торғайдан – 75%, Семейден – 85.6%, Оралдан –75% дауыс жинады. Алаш-тың осы сайлау қорытындысы Қазақстандағы жетекші партия болғанын дәлелдейді. Орал облысындағы Халел Досмұхамедұлы бастаған Алаш зиялыларының белсенді қызметін көреміз. «Алаш» партиясының басқа партиялармен салыстырғанда ірі жеңіске жеткенін көреміз.

1917 жылы күзде тағы бір Қазақстандағы ұлттық – саяси ұйым «Үш жүз» партиясы дүниеге келді. Ол өзін қырғыздың «социалистік партиясы» деп атады. Партия «мұсылмандық, ағайындық», «түркі-татар» халықтарын біріктіру» идеяларын социализм ыңғайында іске асруды мақсат етті. Ол Түркістан халық-тарының өз алдына ортақ шаңырық көтеру жағында болды [2]. Қазақтың қамын ойлап, ұлттық негізде мемлекет болуды қалаған «Алаш» партиясы ғана болды. Әлеуметтік тегінен «Үш жүз» партиясы ұсақ буржуазияшыл-демократиялардың саяси ұйымы болды. Осы заманда тарих сахнасына келген «Алаш» партиясы мен «Үш жүз» партиясының ұстанған саяси, қоғамдық бағдарламасы екі түрлі, бір-біріне қайшы болды [9]. Бұл саяси ахуал шиеленісіп, таптық жіктелу процесі күшейген кезде «Үш жүз» іргесін Алаштан аулақ салып, большевиктер мен солшыл эсерлерге жақындай түсті. Қазан революциясынан кейін Алаш партиясына қарсы ашық күреске шықты.

Қазіргі кездегі Қазақстандағы ұлт мәселелері, оның ішінде «орыс ұлты» мәселесі, ХХ ғасырдың басындағыдай қазақ зиялылығын да ойландырғанын көруге болады. Оларда қазақ жерін орысқа тастап кете алмайтындықтарын, олармен бірігу идеясын ұстанады. Тек Г.Н. Потанин басқарған Уақытша Сібір Үкіметі Алаш автономиясы мен Алашорда Үкіметін қолдады. Бірақ Сібір үкіметінің ғұмыры қысқа болып, 1918 жылы Томск кеңесі Төралқаның жарлығымен таратылды.

Жердің қашықтығы, хабарласудың тұрақсыздығы Алашорданың бір жүйеде жұмыс жасауына кедергі жасады. Олар әдейі үшке бөлінді: Алашорданың Жаһаншаһ пен Халел

Досмұхамедовтар басқарған бөлігі Орал облысындағы, Жымпиты қаласында өздерін Алашорданың «Батыс бөлімі» немесе «Ойыл уәлаяты» деп аталды. Елдің бір бөлігі Жетісуда жұмыс жасады.

Қазақстанның бәрін Кеңес үкіметі бел алып, Алашорда Орталық Кеңес үкіметінің басшысы В.И. Ленинмен және ұлт-істері жөніндегі халық комиссары И.Ф. Сталинмен кездесу үшін серігі Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтерді жібереді. Соынмен Мәскеуден қайтып оралған бойында Жаһанша мен Халел қазақтың Батыс аймағын басқаратын үкімет құруға кірісті. «Ойыл уәлаяты» Уақытша үкіметі — XX ғасырдың басында Жайық өңірінде орнаған мемлекеттік- автономиялық құрылым болды. Ол 1918 жылдың мамыр айының соңында Жымпитыда өткен IV Орал облыстық қазақ съезінің қарарымен құрылды. Батыс Алашорда үкіметінің құрамы төмендегідей болды:

1. Үкімет төрағасы – Жанша Досмұхамедұлы, Премьер-министр және әскери істер министрі қызметін атқарды.

2. Үкімет мүшелері: Халел Досмұхамедов – төрағаның орынбасары; Дәулетше Күсепқалиев – Үкімет кеңесін басқарды; Жанқожа Мергенов – Ішкі істер министрі; Салық Омарұлы (Сырым батырдың ұрпағы) – жер шаруашылығы министрі; Хазірет Сағидолла Ізтілеуов – Рухани істер министрі; Иса Қанжасаров Қаржы министрі қызметін атқарды [10].

Қазақ жеріндегі Алаш қозғалысының тарихында «Ойыл уәлаятының» Уақытша үкіметінің алатын орны ерекше. Мемлекеттіліктің алғашқы нышандарын белгілеп, оны қалыптастыруға ұмтылыс жасаған жас ұлттық үкіметтің жан-жақтан анталаған сыртқы және ішкі саяси қарсыластарына төтеп беруі оңайға түспеді. Бір жағынан, Кеңестік үкіметтің саяси қыспағы, екінші – казактардың ала шапқын шабуылы елдің бейбіт жолмен өз тағдырын айқындауына мүмкіндік бермеді. Бірақ ұстанған негізгі тұғырнамасы Әлихан Бөкейханұлы бастаған Алашорда үкіметінің идеясымен ұрандас болған Жанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Дәулетше Күсіпқали сияқты және т.б. қазақ зиялылары ұлттық мемлекет ретінде автономиялық дербестік алу бағытындағы қажырлы күресін тоқтатпады. Олардың ұстанған саяси бағыты тұтастай сол Батыс өңірінде алаштық қозғалыстың толқуына түрткі болды. 1918 жылы мамыр айында құрылып, бар - жоғы төрт айдай ғана өмір сүрген Ойыл алашордалық Уақытша үкіметі алдына қойған мақсатын толықтай орындап шығуға мүмкіндігі жетпесе де, мемлекет ретіндегі құрылымдарын айқын-дады, шекарасын белгіледі, құрамына отыз қазақ болыстарын кіргізді, өзінің рәмізі – жасыл түсті, жарты ай белгісі бар туы болды. Жымпитыда земство банкін ашып, өз ақшасын шығаруға талпыныс жасады. Өз органы «Еркін қазақ» газетін шығаратын баспаханасы жұмыс істеді. Өзінің әскерін құрды.

Ж.Досмұхамедов қазақ офицерлерін дайындауға көп көңіл бөлді. Жымпиты мен Ойыл жерінде қазақ жастарына арнап орта білім беретін оқу орнын ашты. Оған Ресей әскері қатарындағы орыс офицерлерін оқытушы ретінде жұмысқа шақырды. Ресейлік үлгіде ашылған Ойыл юнкерлер мектебі, Жымпиты прапорщиктер мектебі болды.

1918 жылы 11-14 қыркүйекте тарихта «Уфа Директориясы» деген атпен қалған кеңес шақырылды. Ол Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы мүшелерінің, Уақытша Сібір үкіметі өкілдерінің, Орынбор, Орал, Сібір, Иркутск, Жетісу, Енисей, Астрахан казак әскерлерінің, Башқұрт, Алаш, Түркістан үкіметтерінің, бірқатар саяси партиялар өкілдерінің басын қосты. Жиында Уфа Директориясының құрылуына байла-нысты Ресейде бір орталықтан басқарылатын биліктің құрылатындығы және автономиялық басқаруды тоқтату жөнінде шешім қабылданды. 1918 жылы 4 қарашадағы осы органның арнайы грамотасында барлық облыстық үкіметтердің қызметтері тоқтатылатыны, оның ішінде «1-Алаш үкіметі – Алашорда өз қызметін тоқтатты» деген қаулы шығарылған. Осылайша Кеңес үкіметіне қарсы күштердің басын қосқан Уфа Директориясы өзінің шешімімен Алашорданың қызметін тоқтатты [8; 196].

Уфада өткен шұғыл мәжілістің шешімімен Алаш автономиясының Батыс өлкелерін басқару үшін «Ойыл уәлаятының» орнына Алашорданың Батыс бөлімі құрылды. Оның жетекшісі Ж.Досмұхамедов болды. Бұл мәселе бойынша: «Әскери жағдай мен жол қатынасының нашар дамуына байланысты Алаш автономиясының Батыс бөлігін басқару үшін Алашорда бөлімі құрылады», – деп көрсетілді. Батыс бөлім құрамына: Орал облысы,

Бөкей Ордасы, Маңғыстау уезі, Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз уездері кірді. Алашорданың Шығыс бөлімінің орталығы Семейде орналасты.

Алашорда үкіметінің кейінгі тағдыры бүкіл Ресей аумағын қамтыған азамат соғысының күрделі оқиғаларымен тығыз байланыста өрбіді. 1919 жылы олар Колчак үкіметінің (Бүкілресейлік Уақытша үкімет) ықпалында болды. Бірақ Колчак үкіметі де Алашорда жетекшілерінің автономия құру жөніндегі үмітін ақтамады. Керісінше, адмирал Колчак монархиялық билік орнату идеясын көтере бастаған еді. Осылайша қазақ зиялылары өте күрделі жағдайда қалды [8; 196].

Бұған қоса Кеңес басшылығының Алашорда мүшелеріне сенімсіздік танытатыны анық болды. Сөйтіп, Фрунзенің ұсынысымен Батыс Алашорда басшылары халықтан оқшауландырылып, Жанша бастаған бес адамнан тұратын топ Мәскеуге жөнелтілді. Алашорда бөлімшесі таратылып, оның жетекшілері біраз уақыт қазақ даласынан аластатылды.

1918 жылы 18-21 мамыр аралығында Орал өңірінің қазақтарының Жымпиты қаласындағы 14 облыстың съезі өтті. Оған Ойыл, Орал уездерінің қазақтары қатысты. Съезді ұйымдастырушылар Халел мен Жаһаншаһ Досмұхамедовтар еді [10.98].

Онда жиырма мәселе қарастырылды. Съезді кіріспе сөзбен ашқан Халел Досмұхамедұлы өзінің Мәскеуде РКФСР Халық Комиссары Кеңесімен және Орал облысымен шекаралас кеңестер жетекшілері-мен келіссөз жүргізілген. Орал казачества басшылығымен жақындасу әрекеттерін жасағанын айтады. Съезде төраға Жаһаншаһ Досмұхамедов, орынбасар Ж.Мергенов, хатшылар К.Жәленұлы мен Б.Асанов сайланды. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағатында сақталған. Қазақ революция-лық комитеттің өкілі И.К. Ивановтың осы мекеме төрағасы Пестковскийге жолдаған мәлімдемесінде былай делінген: «Досмұхамедовтер басқарған Алашорданың Батыс бөлімі Орал казактарымен тығыз байланыста болған, атаман Толстовпен бірге отырып Кеңес Үкіметіне қарсы күреске қатысқан, өздерінің (Алашорда Батыс бөліміне мүше) әскери бөлімшелердің жазалауына экспедиция етіп, большевиктерге қолдау пиғылын білдіріп, жаңадан қоныстанған поселкелер мен қырғыз ауылдарына аттандырып отырған, ал олар болса ойларына келгенін жасаған. Сонымен қатар 1918 жылы Жымпиты қаласында өткен Орал өңірі қазақтарының 4-съезінде Қазақстанның бүкіл батыс өңіріне ықпал етерлік ұлттық-территория-лық құрылым – «Ойыл уәлаяты уақытша үкіметін» жариялауға қатысты. Сол жылы қыркүйек айының ортасында Кеңес өкіметіне қарсы күштердің Уфа директориясын жариялау мәжілісіне жиналған Алашорда қайраткерлері бұл құрылымды қолдап, оған «Алашорданың батыс бөлімшесі» деген ат берді. Осы кезеңде Халел Алашорданың атты әскерін ұйымдастырып, Самарадағы Комуч үкіметінен қару-жарақ алуға, Ұлттық банк ашуға, баспахана, «Еркін қазақ» газетін шығаруға көп еңбек сіңірді.

Алашордашылар большевиктерге қарсы төтенше комиссия құрған, ал бұл комиссия өздерінің қатал әрекеттерімен жергілікті халықты дүрліктірді. Досмұхамедовтар опасыздықпен казактарға Кеңес Үкіметінің төтенше комиссары Андрей Латышты опасыздықпен ұстап берген. Латыш 1918 жылы көктемде Орал облысына жіберген болатын [11].

Қырғыз өлкесін басқарушы әскери - революциялық комитет Мендешовты Алашорданың Батыс комиссиясының мүшесі етіп тағайындап комиссияны Қызылқоғаға жіберді. Ондағы жағдай:

1) Қазақтармен бірігіп жұмыс жасауға ұмтылған Халел Досмұхамедұлы еді. Ал Жаһаншаһ Досмұхамедұлы жергілікті халықты қорғап өзінше тойтарыс беруге тырысқан адам болды.

2) Алашорданың Батыс бөлімінің Кеңес үкіметінің жағына өтуіне казактардың Оралға қашуы себеп болды.

3) Алашорданы жақтаушылар Жаһаншаһ Досмұхамедұлын хан сайлады. Сонымен қатар жергілікті жерді Алашорданың Батыс бөлімін басқарады деген жалған пікірді таратуға тырысқан. Ал халық мұны түсінбеді.

4) Алашорданың белсенді басшыларына еш жауапты лауазымды жұмыстарды тапсыруға болмайды. Қызылқоғадағы әскери бөлімді тез терету керек. Ал Халел Досмұхамедұлын азамат соғысы аяқталғанша оқшаулау керек.

5) Жергілікті халық арасынан Алашорданың батыс бөлімінің барлық атқарған іс-қимылын түсіндіріп, мәлімдеу қажет», - деп Меңдешов Пестковскийге хабарлайды [10; 4-5 бб.].

Біз бұл құжаттан Халел Досмұхамедұлының және Батыс Алашорда Үкіметі басшыларының – Қазақ халқын ол қазақтардың қырып-жоюынан сақтау үшін олармен амалсыздан одақтасқанын көреміз. Комиссия мүшелері жалпы басшыларға күдікпен қарады.

Алашорда жетекшілеріне жасалған кешірімге және оларға үкімет тарапынан қудаламауға қаулы шыққанымен оларға деген сенімсіздікпен қарау ұзақ уақыт сақталды. «Алаш» жетекшілерін Кеңес Үкіметі басшылары оқшаулап, Ресейдің ішкі аудандарына жіберу керек», - деп шешті.

Қазревкомның 1920 жылы 5-наурыздағы Алашорда Үкіметінің Батыс бөлімін тарату жөніндегі қаулыда: «Ұлттық Алашорда үкіметінің жауапты жетекшілері бұдан былай қазақ өлкесінде қырғыз еңбекші бұқарасынан оқшауландырылсын. Осы қызметкерлер ішінен Мәскеуге, орталық губернияларға төмендегілер жіберілсін:

1. Жаһаншаһ Досмұхамедұлы.
2. Халел Досмұхамедұлы.
3. Иса Қашқынбайұлы.
4. Кәрім Жәненұлы.
5. Беркінғали Атшыбаев.

Алашордашылардың барлық дүние-мүлкі, оның сырттан тасып әкелгендеріне де, жекеменшіктегісіне де, толық құқықты болып табылатын жалғыз орган ревкомның қосымша жарлығы шыққанша есепке алынсын.

Алашорда Үкіметінің және оған бағынатын мекемелердің толық таратылуына байланысты мәселелердің нақты шешілуі ревкомның алдағы мәжілістерінде қаралсын.

Алашорданың белсенді қызметкерлеріне Кеңес үкіметі тарапынан өшпенділікпен қарайтынын ескеріп олар ревком мүшелігіне жауапты қызметке ұмтылмасын» [12,15 б.].

Сонымен 1920 жылы 5 наурызда Қазревкомның қаулысымен Батыс Алашорда Үкіметі таратылып, тарих сахнасынан күштеп кетірілді. Қазақ халқына қызмет еткен Халел Досмұхамедұлы сияқты қазақ зиялыларыда саяси күрестер және қызметтен еріксіз қуылды. Халел Досмұхамедұлының дүниетанымының қалыптасуына, оның Петербург әскери медициналық академиясында оқып жүрген кезімен тұтас келген 1905 жылы басталған бірінші Орыс революциясыменен Россия мен Европа мәдениеттеріменен танысуы ықпал етті. Алғашқы орыс революциясы, империяны сілкіндірген толқулар, ел ішіндегі өршіген саяси белсенділік Халел Досмұхамедұлының саяси көзқарасының қалыптасуына әсер етпей қоймады.

Қазақстанның басқа болыстарыменен қатар 1917 жылғы наурыз айында Орал облысында да қазақ комитеттері құрыла бастады. Орал қаласында құрылған алғашқы комитеттер легі «Орал облыстық қазақ бөлімін үйлестіруші және атқару комитеті» деген сияқты атауларменен атала бастады. Оныменен қоса Халел Досмұхамедұлы басқарған Ойыл аймақтық Қазақ комитеті құрылады.

1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен бірінші Жалпықазақ съезі төрағасы қызметін атқарады. Ол съездің нәтижесінде «Алаш» ұлттық- демократиялық саяси партиясы құрылады. Соныменен, 1917 жылы Орынборда өткен бірінші Жалпықазақ съезі төрағасының орынбасары қызметін атқарып, мойнына арқалаған жүкті әрі күрделі жұмыстарды орынорнымен атқарып шығады. Съезд нәтиже-сінде «Алаш» автономиясы жарияланып, «Алашорда» үкіметі құрылады.

1918-1920 жылдары Алашорда үкіметенің «Батыс Алашорда» бөлімінің жетекшілік қызметінде бірқатар іс-шараларды атқарады.

1920 жылы Халел Досмұхамедұлы Москвадан Ташкентке келіп, Қазақ Халық Ағарту Институтында дәрігер және гигиена, жаратылыстану пәндерінен оқытушы болып

орналасады. Сонымен қатар Орта Азия Университетінің Медициналық факультетінің жанындағы Полтарацкий атындағы ауруханада ординатор болып жұмыс жасайды.

1923 жылы Халел Досмұхамедұлы Түркістан ғылымдарының тұрмысын жақсарту комиссиясының мүшесі болып тағайындалады. Халел Досмұхамедұлы Бұхара, Ташкент, Қызылорда, Петербург, Орынбор қалаларында өткен ғылыми басқосуларға қатысады. 1926 жылы Халел Досмұхамедұлына педалогия ғылымдарының доценті, ал 1929 жылы профессор атағы беріледі.

1929 жылы Ташкент Жоғары Педагогикалық Институты негізінде Алматы Мемлекеттік Университеті ашылады. (қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті) Санжар Асфендияров осы Университеттің тұңғыш ректоры, ал проректор Халел Досмұхамедұлы, соныменен қатар педалогия кафедрасының профессоры ретінде кафедра меңгерушісі қызметтерін қоса атқарады.

Осыншама қыруар істерді жалғыз атқарған Халел Досмұхамедұлының іскерлігіне бас иесің. Халел Досмұхамедұлы қазақ халқының біртуар ұлы, ғұлама – қайраткері. Бірақ Кеңестер Одағында бастау алған қуғын-сүргін оның осы қызметтерін еріксіз тоқтатты.

Бар өмірін халқының бостандығына арнаған осы жолда өзінің өмірін қиған Халел Досмұхамедұлының жарқын бейнесі халық жадында мәңгі сақталып қалмақ. Оның артына қалдырған шығармашылық мұрасы қайтадан халық қазынасына айналып, еліміздің рухани өмірін байытуға қызмет етуде.

Ж.Досмұхамедов Ресей мұсылмандарының кеңесіндегі қызметі барысындағы қол жеткізген нәтижелі ісі – ұзақ жылдар бойы Санкт-Петербургтегі көпшілік кітапхана қорында сақтаулы жатқан «Құран Кәрімді» қайтаруы болып табылады. Петроградтағы Көпшілік кітапханада сақтаулы тұрған халиф Осман жиғызған Құран Кәрімді қайтаруда «Шура-и-ислам» комитетіне жүгінді. 1917 ж. қарашасында Петроградта өткен ІІ Бүкілресейлік мұсылмандар съезінде өкімет орындарынан осы Құран Кәрімді қайтаруды сұрау жөнінде қаулы қабылданып, бұл шешімді Халық Комиссарлар кеңесіне Ж.Досмұхамедов пен «Шура-и-ислам» Құран Кәрім «Шура-и-ислам» өкілдеріне табыс етілді. Бастапқы кезде кітап Уфадағы Дін Басқармасынан, одан кейін Ташкентке жеткізілді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Досмұхамедұлы Х. «Тамыр дәрі хақында» // Қазақ, 1913.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995.
3. Сейфуллин С. «Тар жол, тайғақ кешу». – Алматы, 1960.
4. Халел тағылымы. – Алматы: «Ғылым» 1994.
5. Нұрпейіс К. Қайраткер Халел \ Халел тағылымы. – Алматы, 1994 .
6. Тілеуқұлов С. Алаштың ардақты азаматы. – Шымкент, 1994.
7. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995.
8. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
9. Қозыбаев М. История и современность. – Алматы: «Ғылым», 1991.
10. Алаш-Орда Сборник документов. – Алма-ата «Айқап», 1992.
11. Дулатова Д. «Историяграфия до революционного Казахстана» (1861-1917гг.). – Алматы: «Наука», 1984.
12. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Құрастырған: Ф.Әнес, Ш.Керімов. – Алматы.

References

1. Dosmukhameduly H. "in the law of Root medicine" // Kazakh, 1913.
2. Koigeldiev M. Alash movement. - Almaty: "Sanat", 1995.
3. Seifullin S. "A Narrow Road, a slippery slope". - Almaty, 1960.
4. Hallelujah. - Almaty: "Science" 1994.
5. nurpeis K. kairatker Khalel \ Khalel tribute. - Almaty, 1994 .
6. Tleukulov S. honorary citizen of Alash. - Shymkent, 1994.
7. Koigeldiev M. Alash movement. - Almaty: "Sanat", 1995.
8. Dosmukhameduly H. Selective. - Almaty: "Ana Tili", 1998.

9. Kozybaev M. history and modernity. - Almaty: "Science", 1991.
10. Alash-Orda Sbornik documents. - Alma-Ata "Aikap", 1992.
11. Dulatova D. "historiography before Revolutionary Kazakhstan" (1861-1917).). - Almaty: Nauka, 1984.
12. Dosmukhameduly H. Alaman. Compiled By: G. Anes, Sh.Kerimov. - Almaty.